

Збірник наукових статей Київського міжнародного університету й Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Серія «Психологічні науки: проблеми і здобутки».

Випуск 6. – К.: КиМУ, 2014. – С. 145-155.

Успадкований і набутий досвід інтолерантності

О.В.Петрунько

Анотація. У статті порушується питання про глибинний, успадкований, тобто попри волю індивіда накинтий йому в спадок та прижиттєво набутий ним в умовах соціального існування досвід сприймання будь-якої «іншості» (тобто всього того, що є відмінним від нього самого), ставлення до неї, взаємодії з нею. Аналізується, в якому разі «іншість» сприймається «з позиції навчання», тобто відкритості і довіри, цікавості до факту її існування і до неї самої, усвідомлення її унікальності і цінності (власне, з позиції толерантності), а коли вона сприймається «з позиції захисту», тобто апріорного і незалежного від можливих чеснот «іншості» її активного заперечення чи мовчазного ігнорування, відсторонення, уникання, недовіри, сприйняття як «не свого», «чужого» і вже тому – як джерела небезпеки (власне, з позиції інтолерантності).

Ключові слова: «іншість», спосіб сприймання «іншості», позиція навчання, позиція захисту, імпліцитні моделі світу, базова довіра/недовіра до світу, філософія толерантності, особистісна толерантність, соціальна толерантність, толерантна поведінка, інтолерантність.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о глубинном, унаследованном, т.е. помимо воли индивида переданный ему в наследство и приобретенный ним в условиях социального существования опыт восприятия любой «инаковости» (то есть всего того, что отличается от него самого), отношения к ней, взаимодействия с ней. Анализируется, когда «инаковость» воспринимается «с позиции обучения», т.е. открытости и доверия, интереса к факту ее существования и к ней самой, осознания ее уникальности и ценности (позиция толерантности), а когда она воспринимается «с позиции защиты», т.е. априорного и независимого от возможных достоинств «инаковости» ее активного отрицания или молчаливого игнорирования, отстранения, избегания, недоверия, восприятия как «не своего», «чужого» и уже потому – как источника опасности (позиция интолерантности).

Ключевые слова: «инаковость», способ восприятия «инаковости», позиция обучения, позиция защиты, имплицитные модели мира, базовое доверие/недоверие к миру, философия толерантности, личностная толерантность, социальная толерантность, толерантное поведение, интолерантность.

Abstract. The article deals with the person's deep, inherited and acquired in the conditions of social existence a perceptual experience of "otherness" (that is all that differs from the person), attitude towards it, and interaction with it. It analyzes when the "otherness" is considered from the "position of training", i.e. openness and trust, interest to the fact of its existence and to itself, understanding its uniqueness and value (tolerance's attitude). And also when it is perceived "from a position of defense", that is, a priori and independent of possible merits of the "otherness" of its active negation or tacit neglect, exclusion, avoidance, mistrust, perception of a person "not as one of their owns", as a "stranger" and that is why – as a source of danger (intolerance attitude).

Keywords: "otherness", way of perceiving the "otherness", position of training (tolerance), position of defense (intolerance), implicit model of the world, basic trust / mistrust to the world, philosophy of tolerance, personal tolerance, social tolerance, tolerant behavior.

Постановка проблеми та її актуальність. Як показує історія, філософські, соціокультурні, й інші цінності людства час від часу піддаються серйозним випробовуванням на міцність. І зазвичай не всі цінності проходять ці випробовування однаково успішно: деякі з них свідомо відкидаються, деякі переосмислюються й істотно змінюються, а деякі не витримують натиску нового і «вмирають», залишаючи по собі ностальгію і глибокий сум.

Нині серйозні випробовування буремними історичними подіями випали на долю українського суспільства, яке донедавна вважалося суспільством з високою культурою, в т.ч. культурою толерантності, і сталими, міцними, в т.ч. толерантнісними традиціями. Проте, саме толерантність – ціннісний філософський, соціокультурний і соціально-

психологічний феномен, який з часів давніх мислителів вважається одним з потужних консолідувальних чинників, що гарантує єдність та успішне функціонування багатонаціональних суспільств і забезпечує діалог культур – виявилася чи не найуразливішою до випробовувань «революцією гідності».

Зокрема, цей феномен виявив здатність: 1) легко обертатися своїм зворотним боком, перетворюючись на цілковиту свою протилежність – інтолерантність (нетерпимість до будь-якої «іншості», у т.ч. і до того, що ще вчора не викликало інтолерантних реакцій – думок, настроїв, емоцій, моделей поведінки та осіб, які все це виявляють); 2) «розчинятися», зникати в сфері дії механізмів ідентифікації, які істотно актуалізувалися і загострилися в умовах зовнішньої загрози і національної небезпеки неначе для того, щоб посилити чи щонайменше не послабити процеси ідентифікації (і не має значення, реальна ця небезпека чи штучно створена засобами медіа, – головне, що вона стала домінантою в свідомості населення країни).

Тож **мета цієї статті** – з'ясувати межі трансформацій особистої і соціальної толерантності в умовах загрози особистій ідентичності та роль у цьому успадкованого і набутого особистістю досвіду інтолерантності.

Дослідження проблеми. Толерантність – як особливий стан індивідуальної і масової свідомості, орієнтованої на конструктивну комунікацію і продуктивну взаємодію усіх без виключення суб'єктів суспільного життя на засадах рівноправ'я, на думку сучасних дослідників полінаціональних, полікультурних суспільств (Г. Бардієр, В.Біблера, В. Бойка, П.Гнатенка, В.Павленко, Г.Солдатової, А.Скок та інших) [1; 2; 3; 5; 6], є умовою успішного функціонування цих суспільств, потужним консолідувальним чинником, що гарантує їм належний запас міцності, а їх громадянам – належний психологічний комфорт і впевненість у тому, що світ влаштований відносно справедливо і в ньому для всіх – незалежно від переконань чи кольору шкіри – є «місце під сонцем».

Як зазначає О.Ф.Лосєв, класична ідея толерантності якнайкраще репрезентована у відомому афоризмі Вольтера – автора «Трактату про

віротерпимість», що звучить так: «Я не згоден з тим, що ви говорите, але пожертвую життям, захищаючи ваше право висловлювати власну думку» [4]. Ця гуманістична ідея є центральною у філософії толерантності і слугує базовим індикатором високої культури толерантності.

Однак такого роду ідеї, які самі по собі, безумовно, гідні поваги, по-перше, не всіма поділяються і час від час наражуються на гостру критику, а по-друге – не завжди слугують керівництвом до дії в реальному повсякденні. І для цього є серйозні глибинні причини, пов'язані з соціокультурними особливостями суспільства, тобто з особливостями його філо- і соціогенезу (тим, що від покоління до покоління передається членам суспільства в спадок і має здебільшого світоглядний характер) та із соціально-психологічними його особливостями, або можливими в даному суспільстві онтогенетичними історіями (тим, що набувається і зміцнюється в процесі індивідуального життя членів суспільства в умовах створених ним правил норм, контролів і санкцій і має переважно практичний, поведінковий характер). Усе це разом утворює соціокультурну і психологічну тканину феноменів, які мають назви «культура толерантності», «філософія толерантності», «толерантнісні традиції», «толерантна поведінка» тощо.

Глибинний досвід толерантності/інтолерантності, який передається прийдешнім поколінням у спадок, має корені в нетрях соціетальної психіки. Так одна з найглибинніших базових передумов толерантності – визнання факту і права існування «іншості» (усього відмінного від того, чим є ти сам, не тотожного тобі) як такої, що становить не опозицією, а рівноправну альтернативу «тотожності» (собі подібному). Це надзвичайно важлива відмінність: опозиція найскоріше означає «не своє», «чуже», «небезпечне», «вороже» і т.д., що істотно згортає можливості взаємодії, тоді як рівноправна альтернатива означає не більше, ніж «інше», тобто не менш корисне, доцільне, придатне, що кількісно і якісно збагачує простір взаємодії.

«Іншість» – одна з п'яти (поряд із «буттям», «спокоєм», «рухом», «тотожністю») відомих ще з досократівських часів базових філософських і

психологічних категорій, за допомогою яких описується сутність існування людства. Позитивне ставлення до «іншості» і успішна, продуктивна взаємодія з нею потребують, як зазначав Платон, тимчасового виходу із «світу Тотожності» і занурення в «світ Іншості» в пошуку найкращого, що там є [Цит. за 4]. А це можливо, коли спостерігач перебуває в позиції довіри, відкритості до світу, покладання на його мудрість, тобто в позиції навчання. Натомість це практично неможливо за умови перебування в **позиції недовіри** до світу, сприйняття його як ворожого, тобто в **позиції захисту** [7].

Імпліцитні соціальні моделі **відкритого, багатовекторного** світу (де існує безліч альтернативних можливостей і варіантів вибору) чи, навпаки, світу **двополюсного, опозиційного** (переважно означеного маркерами «ми – вони», «свої – чужі»; «добро – зло»; «патріоти – зрадники», «переможці – переможені», «друзі (яким – все) – вороги (яким – Закон)» і т.ін.) мають корені в давньому архетипному досвіді спільноти, що передається дитині, ще немовляті, на початку її індивідуальної історії в процесі комунікування і взаємодії з близьким оточенням, яке свого часу в такий же спосіб отримало аналогічний досвід. Цей досвід Е.Еріксон означив як «базову (базальну) довіру до світу», зворотний бік якої – «базова недовіра до світу» [7].

Базова довіра до світу ґрунтується на принципових припущеннях, згідно з якими: 1) світ гармонійний і дружній до людини; 2) він містить усі необхідні їй ресурси; 3) відкритий обмін з іншими суб'єктами цього світу сприяє успішному розвитку як кожного з цих суб'єктів, так і світу в цілому. В рамках такої моделі люди готові до діалогу одне з одним задля пошуку найкращих і найоптимальніших шляхів розвитку всіх і кожного. І природно, що плюралізм ідей, думок, світобачень, моделей поведінки тощо створює для цього найкращі умови. Заснований на довірі «відкритий світ» репрезентований полівекторними (щонайменше – тривекторною) його моделями, в яких, крім «Своїх» і «Чужих», не менш важливе місце посідають «Інші» – відмінні від «Своїх», але однаково цінні і значимі. Світ, заснований на взаємній довірі, відкритості й діалозі – це світ з високим рівнем загальної

культури і високим рівнем культури толерантності. Суб'єктів відкритого, полівекторного світу об'єднують спільний досвід, спільні справи, образ спільного майбутнього, де для кожному є місце «по справах його».

Базова недовіра до світу має в основі принципово і докорінно інші припущення: 1) світ недосконалий і ворожий до людини; 2) він містить безліч непередбачуваних небезпек; 3) відкритий обмін з іншими суб'єктами цього світу пронизаний духом конкуренції, є надміру енерговитратним, наражає на численні неприємності. В рамках такої моделі люди не прагнуть діалогу і навіть уникають його. Коли ж вони змушені взаємодіяти (а це найскоріше – боротьба за обмежені ресурси), вони «чують лише себе» і «не чують» опонентів. У дво полюсній моделі світобачення, характерної для заснованого на недовірі «закритого світу», є «Свої» і «Чужі», причому «чужими» автоматично стають усі, хто виказує іншу, не таку, як у «своїх» точку зору. Суб'єкти дво полюсного світу вважають власні моделі дійсності єдино доцільними і правильними, моделі опонентів – безглуздими або й небезпечними, які підлягають спростуванню. Питання лише в способі нетерпимого ставлення, який для цього обирається, – пряма й нестримна агресія, бойкот, ігнорування чи щось інше, не менш нетерпиме. В рамках дво полюсного світу плюралізм думок і світоглядних моделей та розширення сфери відносин не сприяють посиленню єдності і взаєморозуміння – це насамперед додаткові небезпеки, а отже чинник розбрату й деконсолідації.

Світ, заснований на взаємній недовірі, закритості до діалогу і будь-якої «іншості» загалом – це світ, що характеризується низьким рівнем загальної культури, в т.ч. культури толерантності, де базовою світоглядною формулою і формулою поведінки є «хто не з нами – той проти нас». Почасти саме тому надзвичайно ефективним чинником організації дво полюсного світу є спільний – внутрішній чи зовнішній – ворог». І як реальний ворог, так і його образ, штучно сконструйований в головах людей, здатні переорієнтовувати думки, переживання, дії великих кількостей людей. Образ спільного ворога і природний страх втрати ідентичності або й фізичного знищення активують, з

одного боку, патріотичні почуття, цінність традицій і державної символіки, необхідність збереження (за будь-яку ціну!) цілісності і недоторканості країни тощо, а з другого – мотивацію самозбереження і захисту, яка витісняє мотивацію толерантності і розвитку. Усе це пронизує індивідуальне і суспільне життя на всіх рівнях, робить людей навіюваними, прогнозованими і керованими, чим успішно користуються «маніпулятори свідомістю».

Закладена в ранньому дитинстві картина двополюсного світу кожного разу відновлюється й усталюється впродовж усього дальшого життя людини. Спочатку через народні казки, приказки і різноманітні твори для дітей, де завжди є Добро і Зло, які неодмінно змагаються одне з одним. Потім – в освітніх системах, в основу яких покладено полярні моделі світобачення. Згодом – у сфері впливу засобів масової інформації й різноманітних новітніх медіа. Нині вже немає сумнівів, що в медіасуспільствах авторитет і впливовість традиційних інститутів соціалізації, пріоритет їх у формуванні світогляду дітей і молоді послаблюються настільки, наскільки цю роль перебирають засоби медіакомунікації. Медіа – не лише надзвичайно ефективний заміник традиційних соціалізувальних та освітньо-виховних систем, а й інструмент впливу на світогляд і психологічне самопочуття суб'єктів соціальної взаємодії за допомогою маніпулятивних технологій, у т.ч. й через створення нових міфів і образів внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Набутий (закріплений протягом особистої онтогенетичної історії життя) досвід особистісної і соціальної толерантності/інтолерантності виявляється у відповідному стилі толерантної/інтолерантної поведінки. Попри те, що нині термін «толерантність» міцно ввійшов в науковий, освітній і буденний дискурси, він досить вільно (або й хибно) тлумачиться, в т.ч. і працівниками освіти і культури – фахівцями і тими, хто здобуває відповідні спеціальності. Як показали спеціальні вимірювання розвитку толерантності в студентів гуманітарних і технічних спеціальностей в Києві, Чернігові, Сімферополі, найменш толерантними є саме майбутні педагоги. При цьому розбіжності між декларованою (уявною) і реальною (що

виявляється в поведінці) толерантністю у майбутніх педагогів є найбільшими. Майбутні педагоги розуміють під толерантністю терплячість, вихованість, вміння змовчати, дипломатичність тощо, применшують її об'єднувальний і творчий потенціал, приписують їй пасивну роль і напрочуд легко пояснюють причини виявів власної нетолерантності впливом зовнішніх чинників, яким і делегують відповідальність за власну поведінку [5].

Тож у рамках двополюсної свідомості толерантність – і як особистісна цінність (глибинний концепт свідомості, що визначає ставлення особистості до «іншості»), і як цінність соціальна (поведінковий патерн, алгоритм практичної взаємодії особистості з іншими учасниками соціальної взаємодії) – є надзвичайно уразливою в часи соціально-історичних змін, коли межі її придатності істотно звужуються. Зокрема, це вочевидь виявляється, коли йдеться про необхідність брати на себе відповідальність за погану ситуацію – звісно «це провина ворогів», «сторонніх сил» і аж ніяк не наша, і це дає підстави бути нетолерантним до ворогів і всіх, кого на їх роль призначено. Межі застосування толерантності звужуються до мінімуму, коли активується інстинкт самозбереження у зв'язку із збереженням ідентичності, статків, життя власного і своїх близьких) тощо. Це також дає підстави поводитися не толерантно: смерть ворогам, слава переможцям, яких, як відомо, не судять. Толерантність недоцільна, а нетолерантність, навпаки, виправдовується у стосунках між двома сторонами, коли інтереси одної з цих сторін захищені, а інша фактично беззахисна, коли «друзям – все, а ворогам – закон». Так само недоцільно говорити про толерантність, коли одна із сторін має доступ до таких ресурсів, як медіа і вогнепальна зброя, а інша не має ні того, ні того. Толерантність у цьому разі позбавлена смислу для обох сторін.

Висновки:

1. Досвід особистісної і соціальної толерантності/інтолерантності обумовлений особливостями філогенезу людства та соціокультурними й соціально-психологічними умовами суспільств і соціумів, в яких розгортаються індивідуальні історії життя їх членів і закріплюються

успадковані і прижиттєво засвоєні моделі толерантного/інтолерантного мислення та толерантної/інтолерантної поведінки.

2. Одна з глибинних передумов толерантності/інтолерантності – ставлення до «іншості» (усього відмінного від того, чим є ти сам, не тотожного тобі) як такої, що становить не опозицією, а рівноправну альтернативу «тотожності» (собі подібному). Позитивне ставлення до «іншості» можливе, якщо: 1) в свідомості спостерігача сформована модель багатовимірного світу, де крім «своїх» і замість «чужих» присутні «інші», не менш цінні і значимі, ніж «свої»; 2) спостерігач перебуває в позиції навчання (довіри, відкритості до світу, покладання на його мудрість). Негативне ставлення до «іншості» означає, що: 1) в свідомості спостерігача сформована модель біполярного, конфронтаційного світу; 2) сам він перебуває в позиції захисту (недовіри до світу, сприйняття його як небезпечного і ворожого).

3. Для суспільств, де переважають одновекторні, конфронтаційні моделі світу і мислення, характерні низька культура толерантності і несформовані, нестійкі толерантнісні традиції й відповідні інтолерантні моделі поведінки, що найбільш активно виявляються в часи революційних та інших суспільних змін, коли мотивація самозбереження і захисту витісняє мотивацію толерантності і розвитку.

Список використаної літератури

1. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры. – М.: Изд-во политической литературы, 1991. – 414 с.
2. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении : взгляд на себя и на других / В. В. Бойко. – М. : Филин, 1996. – 472 с.
3. Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Идентичность: философский и психологический анализ. – К.: Арт-пресс, 1999. – 466 с.
4. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 480 с.
5. Скок А. Г. Толерантность преподавателя вуза и ее формирование / А. Г. Скок // Вісник ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка. Серія : психологічні науки. – 2004. – Вип. 25. – С. 103–106.

6. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 387 с. Эриксон Э. Детство и общество / Пер. с англ. – СПб.: Речь, 2000. – 418 с.

7. Эриксон Э. Детство и общество / Пер. с англ. – СПб.: ООО „Речь”, 2000. – 418 с.

Відомості про автора:

ПЕТРУНЬКО Ольга Володимирівна

Місце роботи, посада: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, провідний науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій

Науковий ступінь: доктор психологічних наук

Наукове звання: старший науковий співробітник

Домашня адреса: м. Київ, вул. Ілліча 16, кв. 12

Контактний телефон: 067 – 915 – 67 90

e-mail — petrynko@rambler.ru